

*Ірина Кучеренко*

## СУТНІСТЬ, ФУНКЦІЇ ТА ДЖЕРЕЛА ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ

Співвідношення цінностей з реальною політичною ситуацією утворює політичну орієнтацію, характер і спрямованість якої визначає ціннісний статус політичних явищ у структурі цінностей особистості, групи, суспільства. До поняття цінностей апелюють як до такого, що ідеалізує гранично абстрактні уявлення про належає, наділяючи його самодостатніми характеристиками.

Для розширеного визначення цінностей певну допомогу можуть надати сучасні аксіологія, соціологія і психологія. Хоча слід відразу зауважити, що в науках, які мають справу з ціннісною проблематикою, відсутнє чітке уявлення про саму «цінність». Це поняття використовується різними авторами в цілком відмінних або навіть взаємовиключних розуміннях. Наприклад, дуже важли-

вим є співіснування двох протилежних поглядів: згідно з першим, цінності — це конкретні (значимі для суб'єкта і/або задовольняючі його потреби) предмети; згідно з другим, цінності — це особливі абстрактні сутності. Обидва тлумачення є поширеними. Наприклад, утилітаристський підхід до цінностей (Дж. Д'юї) вважає цінностями все те, що служить реалізації потреб та інтересів. Хоча, на нашу думку, перевагу варто надати другому погляду, адже ми визнаємо статус цінності аж ніяк не за всім, що має бодай яке-небудь значення для нашого життя й виживання. Навпаки, цінність є підставою визначення такої значущості.

У випадку першого погляду й тлумачення, «цінність» позбавляється самостійного змістовного наповнення. Сутність цінностей, що розуміються таким чином, міститься не в них самих, а в потребах та інтересах. Таким чином, поняття цінності не містить нічого нового, порівняно з поняттями потреби та інтересу, а лише розкриває одну з граней функціонування останніх. Тому більш правомірними, на наш погляд, є підходи до проблеми цінностей, що ґрунтуються на протилежному баченні, коли поняття «цінності» описує особливу реальність, яка не впливає з реальних потреб та інтересів. Політичні потреби та інтереси становлять у структурі мотивацій актуальний життєвий світ людини, вони динамічні, їхня ієрархія переглядається залежно від стану життєвого світу суб'єкта політики. Натомість, політико-етичні цінності становлять внутрішній світ людини, це щось більш стабільне, воно відображає не стільки динамічні аспекти індивідуального досвіду, скільки інваріантні аспекти досвіду політичного, який засвоюється індивідом.

Деякі вчені, намагаючись узагальнити різні точки зору, класифікують існуючі підходи, не прагнучи зводити їх до спільного знаменника<sup>1</sup>. Вони констатують існування в цінності різних аспектів, наприклад, суб'єктивного і об'єктивного (або ж предметного). До сьогодні багато в чому актуальною залишається характеристика стану дослідження поняття «цінність», дана Н. Лоскім, який стверджував, що одні виокремлюють ціннісний аспект світу з індивідуально-психічних переживань, інші — з неспіхічних факторів; одні вважають цінності суб'єктивними, інші — об'єктивними; одні підтверджують відносність усіх цінностей, інші наполягають на існуванні також й абсолютних цінностей; одні говорять, що цінність є відношенням, інші — що цінність є якістю; одні вважають цінності ідеальними, інші — реальними, треті — не ідеальними, але й не реальними<sup>2</sup>.

У рамках різноманітних аксіологічних течій, які склалися впродовж XIX та XX ст., робилися спроби вивчення природи цінностей. Представники натуралістичного психологізму (Р. Перрі) дійшли висновку, що вони пов'язані з потребами й інтересами людини і мають регулятивний характер, тобто визначаються через відношення об'єкта до суб'єкта. Прихильниками Баденської і Марбурзької шкіл неокантіанства (Г. Ріккерт) цінності розглядалися як системоутворюючий елемент культури, який приписує дійсності етичні, естетичні, релігійні, правові, політичні ідеали. Розуміння цінностей як смислових універсалій, що утворюються в процесі узагальнення типових ситуацій, з якими зіткнулося суспільство, з одного боку, і як інструмент самоактуалізації особистості, з іншого, становить основу трансцендентального напрямку аксіології (Б. Франкл). Представники культурно-історичного релятивізму (А. Тойнбі, П. Сорокін) розглядали цінності як результат розвитку суспільства і проекцію індивідуального досвіду. Серед їхніх ознак вони вказали на історичність, ієрархічність, здатність до модифікації. Проблеми взаємної обумовленості функціонування індивідуального і суспільного рівнів ціннісної системи, її місця серед підсистем соціуму досліджуються в межах напряму, що дістав назву «соціологізм» в аксіології. До нього належать, наприклад, Т. Парсонс та М. Вебер. Для них цінності — це узагальнені цілі й засоби їх досягнення, які виконують роль фундаментальних норм. Вони забезпечують інтеграцію суспільства, допомагаючи індивідам здійснювати соціально схвалюваний вибір своєї поведінки у важливих ситуаціях. Система цінностей утворює внутрішній стрижень культури, духовну квінтесенцію потреб та інтересів індивідів і соціальних спільнот. Вона, в свою чергу, здійснює зворотний вплив на соціальні інтереси і потреби, виступаючи одним з найважливіших мотиваторів соціальної дії та поведінки індивідів у суспільстві. На думку Т. Парсонса, головними факторами, які впливають на життя соціуму, є не об'єктивні закони соціального розвитку та виробництва матеріальних благ, а погляди людей на життя. Уявлення людей засновуються на певних нормах, роль яких відіграють цінності. Цінність для Т. Парсонса — це «елемент поділюваної суспільством символічної системи, що служить як критерій або стандарт у виборі альтернативних орієнтацій, внутрішньо відкритих у якій-небудь ситуації»<sup>3</sup>.

Загалом же, механізм людської діяльності полягає в постійному встановленні відповідності між індивідуальними вчинками

і суспільними вимогами, оформленими в систему цінностей, які виступають вищими принципами, що створюються будь-якою соціальною системою для збереження своєї цілісності та єдності, забезпечення саморегуляції і консенсусу (як в системі загалом, так і в її підсистемах). При цьому ціннісна система не лише визначає принципи організації і структури суспільства, але й є фактором стабілізації суспільного організму, зумовлюючи саму можливість його ефективного функціонування. На думку С. Кононенка, «аксіологічно суспільне буття є творенням і втратою, наданням і виокремленням, втіленням і витлумаченням цінностей — цариною постійного синтезування духовного і матеріального. Отримавши соціальну цінність (економічну, релігійну, мистецьку), матеріальний об'єкт перетворюється на соціокультурний»<sup>4</sup>.

Класичним вважають визначення цінностей, запропоноване К. Клакхоном, котрий працював над розробкою концептуального апарату соціологічної теорії цінностей, поглибленням їх розуміння як афективних та когнітивних символів, що формалізують поняття й уявлення про бажане. Він визначав соціальні цінності як «стійкі в часі, узагальнені абстрактні стандарти, які визначають, що є правильним і належним для людей того чи іншого суспільства»<sup>5</sup>. Згідно з його поглядами, функціональна роль цінностей пов'язана з самим фактом життя людини в суспільстві. На питання — «чому існують цінності», він відповідає, що без них життя суспільства було б неможливим; функціонування соціальної системи не зберегло б спрямованості на досягнення групових цілей; індивіди не могли б отримати від інших те, що їм потрібно в плані особистих та емоційних відносин; вони також не відчували б в собі необхідної міри порядку і спільності цілей<sup>6</sup>.

Як бачимо, цінність не існує в природі сама по собі, а стає своєрідне узагальнення відповідного життєвого досвіду, тобто в цінностях концептуалізується досвід практичного життя, що згодом знаходить своє вираження у відповідних вчинках. У такий спосіб, цінність дає змогу витлумачувати ті вчинки, з якими вона перебуває в інтерпретаційному відношенні. Іншими словами, становлячи узагальнений конструкт, вона, тим самим, дає змогу інтерпретувати зміст окремих вчинків.

Політичні цінності можна визначити як смислові універсалії, що викристалізуються в типових ситуаціях, з якими має справу суспільство. Можна стверджувати, що самовираження і самоствердження людиною політичних інтересів і цілей відбувається,

насамперед, на основі її здатності орієнтуватися в політичному просторі шляхом наділення значимих для неї політичних об'єктів тим чи іншим смислом.

Досліджуючи теоретичні системи цінностей, В. Канке встановив, що цінність оперує двома валентностями: когнітивною (розумовою) та мовною (дискурсивною)<sup>7</sup>. Таким чином, життєдіяльність людини підпорядкована ціннісним узагальненням, котрі конструюються в мисленні та мові, що знаходить своє вираження у вчинках. Це лише підтверджує ту закономірність, що цінності не можуть бути пізнаними безпосередньо. Вираженням ціннісних ідеалів, зразків, положень, з різним ступенем адекватності, слугують зафіксовані в політичній сфері життя їх предметні втілення.

Розглядаючи цінності як стандарти, що скеровують повсякденну діяльність людей, ми можемо виокремити такі їх функціональні призначення: по-перше, цінності мають рольове призначення, тому що змушують визначати свою позицію з конкретних соціально-політичних проблем і бути прихильним до тієї чи іншої політичної ідеології; по-друге, вони зорієнтовують особистість у соціально-політичному просторі, тобто змушують оцінювати і виносити судження, схвалюючи чи засуджуючи свою поведінку або поведінку інших індивідів і груп; по-третє, є одним з інструментів адаптації індивіда до соціально-політичного середовища, оскільки використовуються для його самоідентифікації в міжособистісному і міжгруповому спілкуванні.

Подібне функціональне навантаження цінностей зумовлене тим, що вони акумулюють досвід побудови відносин, формування структур і норм, відтворення моделей діяльності в різноманітних сферах життя суспільства і, насамперед, у політиці, яка є сферою, де реалізуються суспільні інтереси й цінності, встановлюються нормативні рамки, що регулюють цей процес.

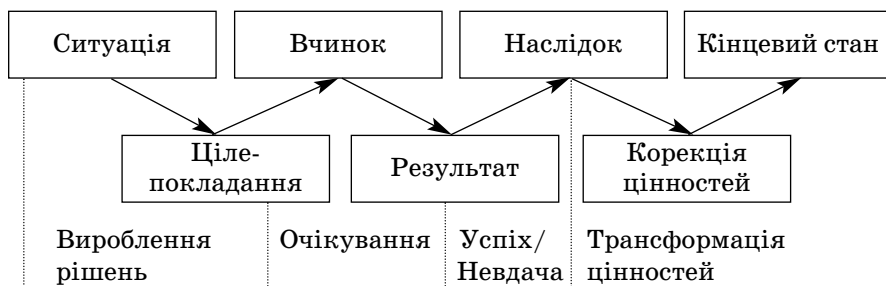
Взаємопроникнення цінностей суспільства (неформальних утворень) і норм, продукованих політичними інститутами (формальні установки), детермінує загальну ефективність функціонування політичної системи.

Основна форма існування цінностей в політиці — суспільні ідеали, тобто вироблені суспільною свідомістю і присутні в ній узагальнені уявлення про досконалість у політиці. «Ідеал — це уявний зразок досконалості, норма, до якої варто прагнути як до кінцевої мети діяльності. Тому він визначає спрямованість, спосіб і характер поведінки суб'єкта, що ним керується. У різних

сферах людського буття формуються уявлення про вищу досконалість, що слугує зразком і кінцевим орієнтиром діяльності»<sup>8</sup>.

Визначені та опредметнені політичні ідеали можна назвати нормами, ціннісними орієнтаціями або регулятивами. Слід наголосити суперечність між об'єктивними надіндивідуальними цінностями та цінностями індивідуальними або суб'єктивними. Означена суперечність формулюється так: чи є ці індивідуальні кореляти надіндивідуальних політичних цінностей їх відображенням у свідомості, що впливає на індивідуальну діяльність лише за посередництвом механізмів свідомого контролю, чи ж вони інтегровані в структуру особистості і мотивації індивідуальної діяльності та визначають її спрямованість незалежно від того, наскільки усвідомлюються як такі. На нашу думку, політичні цінності можуть бути реально діючими, іманентними регуляторами діяльності індивідів, що впливають на поведінку незалежно від їх відображення у свідомості. «Сама людина може взагалі не усвідомлювати, чи має вона ціннісне відношення до дійсності, і якщо так, то яким чином. Діюча ж сила ціннісного ставлення від цього не втратиться»<sup>9</sup>. Цим думкам вторує і В. Канке, наголошуючи, що лише мета може досягатися, цінності ж винаходяться і аж потім реалізуються у вчинках, але таким чином, що ця реалізація здійснюється по-різному і багато разів<sup>10</sup>. Етичну діяльність суб'єкта політики В. Канке пропонує схематизувати таким чином<sup>11</sup>.

### Модель етичної діяльності суб'єкта



Відповідно до цієї моделі, суб'єкт політичного процесу завжди перебуває в певній *ситуації*, яка спонукає його до тієї чи іншої дії (разом із бездіяльністю). Керівництвом до неінстинктивної дії виступають цінності людини, а також ментальні та дискурсивні (мовні) преференції, на основі яких вона здійснює *цілепокладання*.

Останнє є процесом формулювання мети наступного вчинку, що досягається вибіркоким оцінюванням можливих варіантів майбутніх конкретних ситуацій. Така операція зазвичай закінчується прийняттям рішення щодо здійснення конкретного вчинку, зорієнтованого на досягнення конкретного майбутнього стану (мети). Отже, *рішення* прийнято, однак воно ще не здійснене. Далі настає стадія *очікування*, з його надіями (впевнено) на *успіх* чи (боязко, навіть зі страхом) на *невдачу*. Підсумком вчинку є певний *результат*, котрий може і не збігатися з бажаною метою. Оскільки результат оцінюється, то після очікування можуть прийти різні відчуття: задоволення, радість, захоплення, смуток і зневіра. *Наслідки* вчинку свідчать про ефективність цінностей суб'єкта. Корекція цінностей передбачає або їх підкріплення, або суттєву трансформацію, або відмову від них.

Успішне досягнення мети надає суб'єкту впевненості в ефективності його цінностей. Невдача, навпаки, знижує впевненість в необхідності надалі керуватися в своїх вчинках прийнятими цінностями. Критичний аналіз цінностей закінчується досягненням кінцевого стану. Суб'єкт приступає до нового етапу своєї діяльності. Один із циклів етичної діяльності закінчено.

Цінності, які притаманні всім представникам окремої соціальної групи, називають *нормою*. Норма — це також цінність. Концепти «ситуація» і «цілепокладання» передбачають врахування не лише природних, але й суто соціальних факторів. У процесі взаємодії суб'єкти вимушені враховувати не лише природні обставини, але й цінності один одного. Отже, як бачимо, цінності виступають базисом для оцінювання вчинків людей.

Функціональні розходження між політичними нормами і політичними цінностями полягають у тому, що останні, більшою мірою, стосуються діяльності за цілепокладанням, постаючи критеріями орієнтації у світі, тоді як норми тяжіють переважно до засобів досягнення мети. Ідеал — це досконалість, тому він ніколи цілком не досягається, але він є мрією і зразком, яких прагнуть люди. Наприклад, демократія в Західному світі виникла шляхом наближення до ідеалу, а такі політичні ідеали, як свобода особистості, конституціоналізм, правова держава, поділ влади, громадянське суспільство й інші були «вистраждані» і виборені громадянами Заходу протягом багатьох століть. Нині всі ці ідеали відображено в політичних легітимних нормах, що регулюють поведінку громадян демократичних суспільств. У свою чергу, демократичні

політичні норми — це засіб досягнення інших ідеалів, тому що демократія є «відкритою» соціальною системою з вільним ціннісним простором — у ній може розвиватися багато ідеалів. Завершуючи порівняння цінностей і регулятивів (або ціннісних орієнтацій), відзначимо, що вони, хоча й нерозривно пов'язані між собою, однак не тотожні. Цінність — більш абстрактне поняття. Як явище, цінності — це якісний витвір людської свідомості, на основі якого формуються ціннісні орієнтації. Вони втілюють надособистісні засади; забезпечують первинність інтерперсональних зв'язків для суб'єктів, що включаються в політику; нарешті, вони запроваджують до мотиваційної структури особистості додатковий досвід і колективні пріоритети, на основі яких зазвичай людина корегує свої ціннісні орієнтації. Якщо цінності визначають зміст життєдіяльності, то ціннісні орієнтації виступають як втілення цінностей у поведінці особистості (групи). Ціннісні орієнтації — це, насамперед, суб'єктивно-особистісна система цінностей, тоді як об'єктивні цінності набувають предметно-втілених та ідеальних форм. Разом з тим, і цінності, і ціннісні орієнтації мають суб'єктивно-об'єктивну природу (в їхній основі — відношення), з тією різницею, що ціннісні орієнтації є орієнтаціями на систему цінностей (тобто цінності — це критерії, стандарти; а ціннісні орієнтації — реакції на них).

Система політико-етичних цінностей радянського суспільства (яка була своєрідним сплавом традиціоналістсько-ціннісної архаїки з цінностями модифікованого соціалістичною індустріалізацією Модерну) стала вихідним пунктом еволюції ціннісних орієнтацій більшої частини населення України.

Реальним ядром системи радянських цінностей були не ідеї соціалізму та комунізму, а уявлення про державу як єдине джерело суспільних благ, прав та обов'язків громадян. «Держава», що надає матеріальні блага, світло, тепло, виступала центральною радянською цінністю, на яку орієнтувалися радянські громадяни. Головною причиною того, що міцна держава стала однією з найвищих цінностей радянської епохи, є соціально-психологічний механізм ототожнення особистості з інституцією державності. Утвердження державної власності на всі багатства країни (в нашому випадку — СРСР) та її ототожнення із загальнонародною було наслідком ототожнення всіх і кожного з державою, яка надавала ілюзію могутності та захищеності людині, котра відчувала себе часткою одного цілого.



У посткомуністичній Україні загалом виокремлюються два основні джерела політичних (зокрема, морально-політичних) ідеалів, а отже, й два джерела політичних цінностей — національне та зовнішньо-інтернаціональне. Перше сформувалося і діє з історично сформованого етнічного масиву «народної культури». Друге джерело морально-етичних ідеалів української політики (та цінностей її етичної системи) є зовнішнім, пов'язаним з вибором українського народу на користь ліберальної демократії, а отже, й відповідної їй системи політичних цінностей, які, в свою чергу, базуються на цінностях лібералізму — свободі, народовладді, конкуренції, верховенстві закону, приватній власності. Тут слід зауважити, що попри існування «загальнолюдських» цінностей різні політичні устрої мають власні системи цінностей, які, кожна у свій час, претендували на універсальність.

Ціннісні стандарти ліберальної демократії надходять до України із-зовні, з міжнародного середовища, індоктринуючи її політиків і політикум. Так, наприклад, неурядові організації, хоча і нецільеспрямовано, впливають на формування ліберальних цінностей через участь громадян в їх діяльності. Як зазначає у своєму дослідженні А. Колодій, «... під впливом участі в політичному житті формуються такі ознаки соціального капіталу, як щільна мережа перехресних зв'язків між людьми, навички громадської діяльності, розуміння ролі громади і своєї ролі в ній, довіра і толерантність ... вступають у взаємодію на політичній арені, виявляючи відповідні політико-поведінкові типи і ціннісні установки»<sup>12</sup>.

Необхідно наголосити, що зовнішньоінтернаціональне джерело цінностей безпосередньо пов'язане з європейським вибором України. Саме тому ціннісні стандарти сучасної української політики доволі часто визначаються як європейські.

Наголосимо, що два означені джерела політичних цінностей України перебувають між собою у відносинах «взаєморівноваження /взаємодоповнення». Тут йдеться про співіснування, а подекуди конкуренцію, національно-патріотичних цінностей та ліберально-інтернаціоналістських. Прикметним є те, що в українській політиці та оперативних кодах українських політиків перший морально-етичний тип не перетворюється на агресивний та односторонній етнічний націоналізм, а цілком мирно співіснує з другим. Вочевидь, спрацьовує одна з присутніх рис української національної («народної») етики — схильність до компромісу і соціального миру, які сучасні українські чільники вважають «вищими» цінностями.

Виокремлені вище два джерела цінностей української політики мають позатоталітарне походження. Національно-патріотичне («народне») джерело сформувалося задовго до встановлення в Україні тоталітаризму. Тому воно може вважатись історичним, адже українська нація виникла не разом із тоталітарною системою, а внаслідок тривалої етнічної еволюції, яка мала свій морально-етичний аспект і наслідки (зафіксовані у відповідних морально-етичних традиціях). Друге джерело цінностей має зовнішньо-інтернаціональне походження і є ліберально-демократичним (вужче — європейським) за своїм змістом. Означене джерело є очевидно позатоталітарним.

В Україні, принаймні з огляду на базові цінності та ціннісні установки провідних політиків — зорієнтованість на конструктивний діалог, соціальний мир і громадський консенсус, склалися умови для втілення такої моделі демократії, яку А. Ліпхарт визначив як консоціативну: «В консоціативній демократії відцентрові тенденції, притаманні плюралістичному суспільству, врівноважені кооперативними підходами і поведінкою лідерів різних сегментів населення. Співпраця еліт є головною визначальною рисою консоціативної демократії»<sup>13</sup>. Безперечно, що така співпраця може виникнути і розвинути лише на спільному морально-етичному ґрунті, тобто на ціннісному консенсусі, а не на конфлікті.

Зазначимо, що політичні цінності не можуть бути відірваними від політичного досвіду. Цілком очевидно, що вони не виражають нічого потойбічного і не пов'язані з жодною наддосвідною здатністю. Політичні цінності відображають практично-політичний досвід життєдіяльності конкретного соціуму й вкорінені в об'єктивному укладі суспільного буття певного суспільства: «...те, що людські співтовариства думають про своє власне буття, ті значення, що вони приписують своїм інститутам, ті образи, якими вони наділяють себе самих, є необхідною частиною їх реального існування, а не просто його відображенням»<sup>14</sup>.

Політичні цінності є продуктом політичного досвіду в конкретній політичній культурі, вони різні в кожному окремому суспільстві. В одних суспільствах цінністю може бути політична незалежність, в інших, навпаки, політичний конформізм і слухняність. Оскільки політичні цінності виражають сутність політичного життя певної спільноти, специфіку її конкретно-історичного способу життя, остільки вони є відносними, а не абсолютними. Зі зміною суспільних відносин відбувається і переоцінка цінностей: багато

з того, що вважалося абсолютним та непорушним, знецінюється, і, навпаки, паростки нового суспільного буття породжують нові політичні цінності.

---

<sup>1</sup> Столович Л. Красота. Добро. Истина: Очерк истории эстетической аксиологии. — М.: Республика, 1994. — 464 с.

<sup>2</sup> Kluckhohn C. Values and Value Orientations in the Theory of Action // Towards a General Theory of Action / Ed. By T. Parsons, E. Shils. — Cambridge: Harvard UP, 1951. — P. 388–433.

<sup>3</sup> Parsons T. The Social System. — Glencoe: Free Press, 1951. — P. 12.

<sup>4</sup> Кононенко С. «Легітимація» в теоретичних підходах і формалізмах політології міжнародних відносин // Дослідження світової політики. — 2000. — № 13. — С. 113.

<sup>5</sup> Kluckhohn C. Culture and Behavior. — N.Y., 1962. — P. 289.

<sup>6</sup> Kluckhohn C. Values and Value Orientations in the Theory of Action // Towards a General Theory of Action / Ed. By T. Parsons, E. Shils. — Cambridge: Harvard UP, 1951. — P. 388–433.

<sup>7</sup> Канке В. Этика ответственности. Теория морали будущего. — М.: Логос, 2003. — С. 28.

<sup>8</sup> Яценко А. Целеполагание и идеалы. — К.: Наукова думка, 1977. — С. 153.

<sup>9</sup> Донцов А. К проблеме целостности субъекта коллективной деятельности // Вопросы психологии. — 1979. — № 3. — С. 29.

<sup>10</sup> Канке В. Этика ответственности. Теория морали будущего. — М.: Логос, 2003. — С. 29.

<sup>11</sup> Там само. — С. 47.

<sup>12</sup> Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. — Львів: Червона Калина, 2002. — С. 221.

<sup>13</sup> Lijphart A. Democracy in Plural Societies. — New Haven and London: Yale University Press, 1977. — P.1.

<sup>14</sup> Московичи С. Социальные представления: исторический взгляд // Психологический журнал. — 1995. — Т. 16. — № 1. — С. 3–8; № 2. — С. 6.